

"תחת שמי הגליל העמוקים... שם – על אדמת הגליל השחורה והאפורה": סיפורו של כפר חיטים

אסתי ינקלביץ, לימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה
estiy@gmail.com

תקציר

של המאה הקודמת החלו בבניית בתי הקבע של המושב. הבנייה בתקופה זו התאפיינה בהקמתם של בתי החברים, שנבנו מאבן בזלת מסותתת האופיינית לאזור. עבודת המחקר בוצעה בהזמנת מושב כפר חיטים לצורך הכנת תיק תיעוד נלווה לתכנון האדריכלי של המושב.

מילות מפתח: גליל תחתון מזרחי, המזרחי, קאופמן, מושב שיתופי, "הקוצר", התאחדות הספרדים, "חומה ומגדל".

מבוא

למושב השיתופי כפר חיטים, השוכן בגליל התחתון המזרחי, זכות ראשונים במספר תחומים. אדמות חיטין היו המשבצת הקרקעית הראשונה שנרכשה על ידי קרן קימת לישראל, היה זה מושב העובדים הראשון שהוקם על ידי המזרחי בשנת 1923, אך גם ניסיון זה כמו קודמיו לא האריך ימים. בשלהי שנת 1936 עלו חברי ארגון "הקוצר" למושב הנטוש והקימו במקום את המושב השיתופי הראשון בארץ-ישראל.

ייחודו של כפר חיטים הוא במיקומו הגיאוגרפי ובמבנהו החברתי. בעוד מושבי העובדים הראשונים, שנוסדו בראשית שנות ה-20 של המאה הקודמת, הוקמו על ידי אנשי העלייה השנייה בעמק זרעאל ונתמכו על ידי מפלגות הפועלים וארגוניהם השונים, היה כפר חיטים מבודד מבחינה חברתית, ביטחונית ומשקית. גם מעשה ההתיישבות השני היה ייחודי, כאשר גרעין ההתיישבות של יוצאי בולגריה ביקש להקים צורת התיישבות חדשה. היה זה רעיון ומעשה פורץ דרך, שסלל את הדרך ליישובים נוספים.

מטרתו של מאמר זה להציג את התהליך והתמורות שעבר היישוב עד להתבססותו כמושב שיתופי, ולעמוד על ייחודו בתבנית הנוף הארצישראלי.

צעדים ראשונים

התיישבות יהודית בחיטין מוזכרת ב"תכניות התיישבות" מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל. בין מגישי הבקשות להתפרנס מ"עבודת אדמה" נמצא עמרם גאנים, קצב מצפת, שעלה מאלג'יר בתקצ"ג (1833). בתרל"ב (1872)

מושב העובדים כפר חיטים הוקם בשנת 1923 על קרקע שנרכשה על ידי קרן קימת בגליל התחתון המזרחי סמוך לטבריה. המושב הוקם ביוזמת תנועת המזרחי וההסתדרות הציונית, שתכננה ותמכה במפעל ההתיישבות בארץ-ישראל. צורת התיישבות זו הייתה פרי חשיבה של קבוצה מקרב אנשי העלייה שנייה, שהתנסתה בעבודה ובהתיישבות בארץ, במושבות, בחוות ובקבוצה, וגיבשה במהלך מלחמת העולם הראשונה את רעיון מושב העובדים. מרבית המושבים, שנוסדו באותה העת, הוקמו בעמק זרעאל ותוכננו על ידי האדריכל ריכרד קאופמן, כבא כוחה של ההנהלה הציונית בארץ. תנועת המזרחי קיבלה ממחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית משבצת קרקע, במטרה ליישב בה מועמדים דתיים שהשתייכו לתנועה. התכנית של כפר חיטים ייצגה את המבנה האופייני של מושב עובדים, המתבסס על משק מעורב, שבו לכל מתיישב בית מגורים, חצר משק עם רפת, לול וחלקה צמודה, ומבני ציבור שתוכננו במרכז היישוב.

ההתיישבות בכפר חיטים הייתה ייחודית לתקופתה הן בהרכב החברתי שלה, שהתאפיין במועמדים חסרי ניסיון התיישבותי קודם שהגיעו מרקע שונה, והן במיקום הפיזי בגליל התחתון המזרחי, שהיה רחוק ממוקד העשייה של ההתיישבות העובדת באותם הימים. גורמים אלה ואחרים הובילו לפיזור הקבוצה כ-10 שנים לאחר העלייה לקרקע.

תקופת ההתיישבות השנייה של ארגון "הקוצר" ייחודית גם היא. היה זה המושב השיתופי הראשון וראשון ליישובי "חומה ומגדל". גרעין ההתיישבות בחר בדרך חיים חדשה, שאותה התבקש קאופמן לתרגם לשפת המעשה, כששב ותכנן את המושב תוך יישום רעיון ההתיישבות השיתופית/פרטנית. בתכנון המושב השיתופי ביצע קאופמן הפרדה בין המשק החקלאי לבין בתי החברים, בדומה לרעיון הקיבוץ, כשמבני הציבור נותרו במרכז היישוב, תוך שמירה על התבנית האובלית המקורית. העלייה להתיישבות, בראשית דצמבר 1936, ימי המרד הערבי, הייתה בעלת מאפיינים משותפים, שבאו לביטוי גם בהקמת כפר חיטים.

בשנים הראשונות עשו החברים שימוש במבנים שהותירו חברי המזרחי במקום, תוך שינוי ייעודם, ורק בשנות ה-40

היחזמה להתיישב על אדמת אגודת נטעים סמוך לחדרה. לדברי הארגון: "אנו חושבים לנו למותר להדגיש את הזכות שיש להמזרחי לדרוש יסוד מושב על אדמת קה"ק. והחובה מוטלת על קה"ק למלא דרישה זו, אחרי שהמזרחי משקיע כל כך הרבה מסירות ומרץ זה עשרות שנים בעבודת קה"ק. הגיעה השעה שייסדרו סוף סוף גם מושב מזרחי על הקרקעות שנרכשו בכספים אלו" (הפועל המזרחי, תרפ"ג).

המרכז העולמי של המזרחי קיבל החלטה להקמת שני מושבי עובדים מטעמו, ואולם, הקונגרס הציוני הי"ג, שהתכנס בכ"ד באב תרפ"ג (6.8.1923), החליט להקים באותה השנה שני מושבי עובדים בלבד, שרק אחד מהם יועד למזרחי העולמי על כל זרמיו (רוטשטיין, 2010). בהחלטה שהתקבלה בהשתתפות נציגי המזרחי סוכס, שמושב של המזרחי יקום על אדמת קק"ל בחיטין במתכונת מושב עובדים ובו 40 משפחות. הפועל המזרחי דרש שהמתיישבים יבואו מרקע משותף, שיהיו בעלי היכרות מוקדמת, רקע אידיאולוגי זהה, ושישתייכו להסתדרות אחת. בפועל, החליט המרכז העולמי להרכיב את היישוב מ-16 חברי הפועל המזרחי, 16 חברי המזרחי הצעיר ושמונה חברי המזרחי. לשתי הקבוצות האחרונות לא היו מועמדים להתיישבות ולכן התקבצו לקבוצה זו חברים שלא היו בעלי הכרה הסתדרותית, חלקם מבוגרים. בכסלו תרפ"ד (נובמבר 1923) עלתה "קבוצת אחים" לקרקע. המשפחות התיישבו במושבה מצפה והחברים החלו בבניית צריפי מגורים. עד 1924 הושלמה המשבצת הקרקעית של אדמות חיטין כשידי קק"ל ולרשות המתיישבים עמדו 3,248 דונם, שמתוכם הוקצו לכל מתיישב 74 דונם לגידולי פלחה חרבה (בעל) ושבעה דונם לכרם, אך למעשה היו מרבית הקרקעות אדמות טרשים, שלא היו ראויות לעיבוד.

בשנים 1924-1925, ביזמת קק"ל ובמימונה, ביצע משרד המהנדסים ברוייר את אלק את תכנון מערך המים למושב. מגדל המים (תמונה 1) עתיד היה לקלוט אליו את מי הכינרת ולספק מים לשתיה ולהשקיה למושב, אך בפועל, הנחת הצינור ותפעולו לוו בבעיות הנדסיות, שמנעו הזנה קבועה של מים למושב, ובקק"ל דחו בקשה למימון מערכת מים חדשה.

רכש הרב חיים אליעזר וקס חלקת אדמה ליד חיטין, ובשנת תרל"ד (1874) כתב: "... בשנה שעברה קניתי שלוש גנות בכפר חאטין, הסמוך לטבריה, ושם נמצא קבר יתרו (נבי שועב הקדוש לדרוזים) ונטעתי שש מאות עצי אתרוגים". הגינות ניטעו על שם השר משה מונטיפיורי, וכי "אוויר המקום הזה טוב מאוד ובימי הקיץ יושבים שם רבים מבני טבריה". לרגל עבודת הפרדסים עשה אחד מיהודי טבריה, ר' אברהם וייסברג את ישיבתו קבע בחיטין, הוא הגנן של פרדס האתרוגים ביחד עם בנו ר' משה וייסברג אף כונו אלה על שם מקום ישיבתם בשם "חיטין". "כיוון שר' אברהם הלך לשבת בחיטין, לרגל עבודת הגננות בפרדס האתרוגים, הלך עמו גם בנו משה, שנעשה בקיא בהלכות המשא-ומתן עם השכנים כערבים וכדרוזים, אשר קברם הקדוש נבי שועב נמצא ליד חיטין" (עבר הדני, תשט"ו).

באוגוסט 1904 הציע סוכן הקרקעות דוד חיים למכור לאפק"כ כ-4,000 דונם שהיו בבעלותו או כאופציה לרכישה, בכפר חיטין. חיים שימש בשנת 1887 כפקיד הברון רוטשילד בראשון לציון ובהמשך שימש כפקיד יק"א (החברה להתיישבות יהודים) בארגנטינה. עם שובו לארץ מונה על ידי יק"א לטפל ברכישת הקרקעות ובהקמת חוות ההכשרה בסג'רה, שבגליל התחתון המזרחי. מעמדו של השטח המוצע למכירה היה "מפרוז" ('מושאע' כפרי, קרקע בבעלות בלתי מחולקת). בספטמבר 1904 החליט הוועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית לרכוש את אדמת חיטין במטרה להקים במקום את בית הספר ליתומי קייסינג (שילוני, 1990).

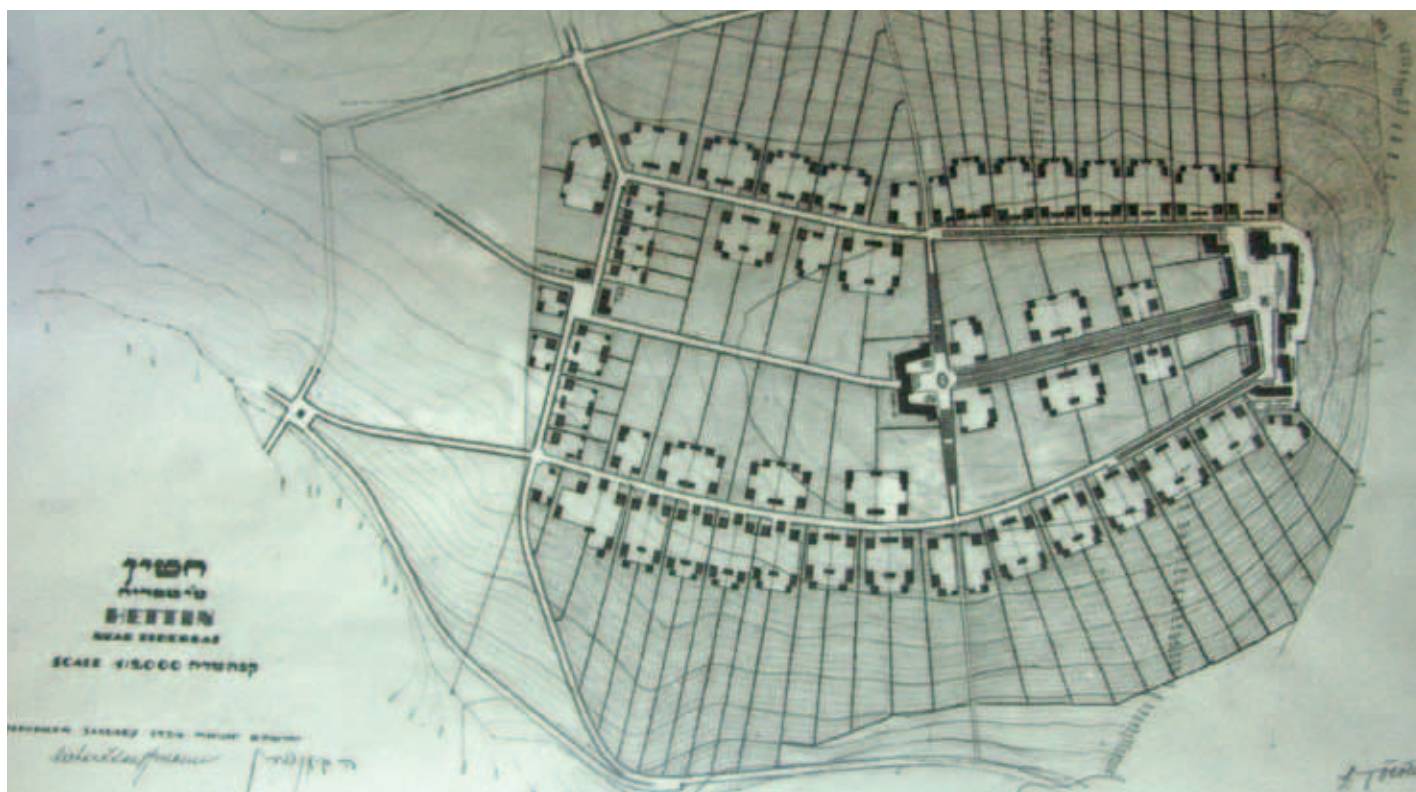
זלמן לבונטין, מנהל בנק אפק"ק, מונה לנהל את המשא ומתן לרכישת הנחלה, ובפברואר 1905 הושלמה הרכישה של חיטין. הייתה זו הרכישה הראשונה בתולדות קרן קימת לישראל (אצ"מ, L1\44). הסדרת איחוד החלקות של אדמות חיטין התעכבה, וכפועל יוצא לא הוקם בית הספר במקום. כדי להבטיח את הבעלות על הקרקע עלתה בסוף 1912 קבוצת כיבוש שהתרכזה בדגניה. קבוצת הלוודג'אים הגיעה בסוכות תרע"ג למושבה מצפה והחלה בעיבוד הקרקעות, שהיו מפוזרות בין שדות חיטין הערבית. אולם המרחק בין מקום המגורים לשדות העיבוד, מריבות בין הפועלים לערביי חיטין, שטענו לבעלות על הקרקעות, והיעדר מי השקיה, גרמו לקשיים רבים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והמחסור הכספי בעטיה, צומצם פיתוח המשקים הזמניים ובסוף 1914 התפזרה הקבוצה. ניסיון נוסף בוצע על ידי קבוצת פועלים שעלתה להתיישבות ב-1920, ואולם, המחסור במים הכריע, והקבוצה התפזרה זמן קצר לאחר מכן.

כפר חיטין – מושב המזרחי הראשון

בקיץ תרפ"ג (1923) פנה ארגון הפועל המזרחי להנהלה הציונית בדרישה להקים מושב עובדים, היה זה לאחר ביטול

תמונה 1: מגדל המים ועדר הפרות 1928, ארכיון כפר חיטים.
Picture 1: Water tower and the cow herd, 1928.

תמונה 2: תכנון מושב העובדים כפר חיטים, 1924. שתי שורות בתים ומשקים מדרום ומצפון ובמרכז מבני ציבור. ריכרד קאופמן (אצ"מ, A175M/3810).
Picture 2: Plan of Kfar Hittim – moshav ovdim, Kauffmann, 1924.

כנסת, בית חולים, מלון [בפועל אכן יועד אזור זה לתיירות].
 "היתרון במיקום הטבעי ישופר באמצעות פארק, שכבר הוחל בהקמתו לאורך המדרון. המבנים המשותפים, המחייבים מיקום מרכזי יותר, ימוקמו במרכז היישוב. הרחובות והבתים נמשכים לכיוון הנקודה הגבוהה. התכנית המוצגת מתייחסת בפעם הראשונה למשק המשפחתי של המתיישבים" (Kauffmann, 1926) (תמונה 3).

גרדי לא היה שותף להתפעלות של קאופמן: "חמור במיוחד היה המצב בכפר חיטים, במיוחד בשל התנאים הטופוגרפיים וצורת מבני המגורים. האדריכל קויפמן היה האיש שהוסמך מטעם ההנהלה הציונית לבצע את התכנית של היישובים. הוא סידר את כולם בצורה כזו: באמצע המגרשים הציבוריים ושל התושבים ומסביב בנייני המגורים והמשק בצורת עיגול או כביצה. גם אצלנו הוא ביצע את התכנית בצורה כזו: המגרשים הציבוריים היו במרכז, ומסביב מבני המגורים והמשק, מבלי להתחשב עם המצב הטופוגרפי והביטחוני" (גרדי, תשל"ג).

הביקורת של גרדי נבעה מהעובדה, שהמושב, השוכן על הגבעה, נבנה באופן כזה שהפסגה הסתירה מצד אחד של המושב את הנעשה בצדו השני. הכניסה היחידה למושב הייתה מכיוון הכפר הערבי חטיין, ומסביב למושב לא הייתה גדר ביטחון, מה שבפועל ערער את תחושת הביטחון ביישוב.

המעבר מקבוצה זמנית לחיי מושב ויצירת המשק הפרטי

במשך זמן קצר הקימו המתיישבים את הצריפים הראשונים. המתיישב נתן גרדי, פעיל ציבור ציוני ואיש הפועל המזרחי, כתב: "ברצוני לתאר את הפרשה העגומה של הקמת המגורים לכל מתיישב על מגרשו... קשה להאמין שאנחנו הסכמנו לפתרון שיזמה המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית... שמצאה פתרון מקורי... היא קנתה 16 צריפים ישנים ממחנה צבא אנגלי מזמן מלחמת העולם הראשונה" (גרדי, תשל"ג). ההוראה הייתה, שהחברים יפרקו את הצריפים שהובאו מו'נין וייבנו אותם מחדש. מהר מאוד התברר שלא ניתן להקים 40 צריפים מהצריפים המפורקים. בלית ברירה הוקמו 16 צריפים, שחולקו ל-40 בעזרת משפחות שהקימו צריפים משלהם.

עבודת התכנון (תמונה 2) של המושב הוטלה על האדריכל ריכרד קאופמן, שבאותה העת תכנן את כל המושבים שהוקמו בעמק יזרעאל, הראשון שבהם נהלל. במאמר שפרסם ב-1926 בנושא "תכנון ההתיישבות היהודית בפלשתינה", התייחס קאופמן גם להקמת כפר חיטים. הוא התרשם מהנוף של הכינרת הנצפה מהאזור המזרחי של השטח המיועד להקמת המושב, אזור זה יועד להקמת מבני הציבור, כגון בית

בניית בתים, מבני המשק ומבני ציבור

ביוני 1928 הכין קאופמן סקיצה לתכנון המושב, בחלקה מיקם את הבית ומבני המשק. חילוקי דעות התעוררו בין המתיישבים באשר למיקומם של מבני המשק בחצר, כשהם ביקשו להתייחס לכיווני האוויר ולריחות העלולים לעלות מהמשק בקיץ. עבודת הבנייה הראשונית בוצעה באמצעות חברת "עולים ובונים", שהייתה חברה הדדית של עובדים ופועלים לעבודות ציבוריות, בניין ותעשייה, והשתייכה להסתדרות המזרחי.

במשק החקלאי הוקמו אורווה, מתבן, מחסן לזרעים וכלי עבודה, וכיאה למתיישבים האמונים על אורח החיים הדתי, תוכנן ונבנה במקום צריף שישמש כבית כנסת, תלמוד תורה ומקווה טוהרה. ספר תורה הובא מטבריה.

קאופמן תכנן גם את גן הילדים, בית הספר ובית הכנסת. בהשוואה למבנים המרכזיים שתכנן בעמק יזרעאל ביצע קאופמן התאמה לצורכי הדת של המתיישבים. כמו כן, שינה את התכנית המקורית, זאת בהתחשב בתנאי האקלים הקשים השוררים במקום. מעל בית הכנסת הוקם בית הגנה.

בהסכם בין המזרחי להנהלה הציונית נקבע, שהאחריות לניהול המושב תהיה בידי המזרחי. היעדר תכנון מוקדם וליווי מקצועי הצטרפו לשורה של קשיים, ביניהם סוגיית המימון, המרחק מאמצעי תחבורה לשיווק התוצרת, היעדר עזרה ההדדית, הצורך בחלוקת ההוצאות המשותפות, מחסור קבוע במים ומחסור בקרקע לעיבוד ולמרעה. ניכר היה, שהמתיישבים היו חסרי כל ידע בחקלאות, ובנוסף לא היו האמצעים החיוניים לביצוע העבודה במשק ובגן הירק. 14 חברים הצטרפו למרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית וקיבלו מהם ליווי ותמיכה. המרכז החקלאי ביקש לפרוס את חסותו על כלל המתיישבים, אולם בפועל הדבר לא התבצע (א"ה, 1925, 235-2-226-IV).

המבנה חברתי של המושב היה בעוכריו, בשלב הראשון היו כולם חדורי רוח התלהבות, אך משפקדו משברים את המושב באו לידי ביטוי ההבדלים בהשקפת העולם. במאורעות תרפ"ט (26 באוגוסט 1929) נורו יריות לכיוון כפר חיטים, הילדים והנשים פונו לטבריה. הערבים איימו לשרוף את הצריפים וניסיונות להתנפלות על המושב נהדפו על ידי המשטרה. חיים גילרט, מוכתר המושב, העיד במשטרה, כי ההתנפלות הראשונה נהדפה על ידי השומרים ביישוב. בהמשך הוצת אחד הצריפים (אצ"מ, 156/59L).

באביב תר"צ (1930), לאחר שהתברר למוסדות המתיישבים ולמתיישבים, שאין סיכוי להצלחת ההתיישבות במקום, בעיקר בשל המחסור בקרקע לקיומן של 40 משפחות, הוחלט לפרק את היישוב. בראשית תרצ"א (1930) נותרו במקום 24 משפחות, שחילקו ביניהן כ-4,000 דונם.

לאחר שמונה שנים של התמודדות קשה, הסתיים הניסיון השני להתיישבות במקום. חברי הפועל המזרחי עברו לכפר

חסידיים, שהוקם ב-1924 על ידי שתי קבוצות של חסידיים, שקנו בכסף חלקת אדמה, בכוונה להקים יישוב חקלאי. תחילה הוקמו שני מושבים סמוכים זה לזה, "עבודת ישראל" לחסידי קוזניץ' ו"נחלת יעקב" לחסידי ליבלונה. לאחר מספר שנים התאחדו השני המושבים למושב אחד "כפר חסידיים" (גם מושבים אלה תוכננו בידי קאופמן).

כתב החבר לעקגוביץ': "על משואות כפר חטים – קול הלמות עמלים עולה מן המושב – לא הלמות בניין. לא נכנס יתד – יתד יוצא. הונף הגרזן – עת לנתוץ היא. אחד אחד נחשפים הצריפים מתדרדרים הפחים ברעש ארצה אחריהם מורדים שלדי הגגות [...] שרדו גלי-עד לא יכול להם הגרזן. רפתות ולולים של בטון". למבני הקבע נכנסו בדווים מהסביבה (מברך, תשל"ד).

התאחדות הספרדים, ביחד עם המזרחי, פנו למחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית לאפשר למספר חברים מטעם הארגון להתיישב בחיטים ולהמשיך את העבודה במקום על אחריותם. בא כוח המחלקה להתיישבות, מוריס הקסטר, הזהיר את התאחדות הספרדים ובאי כוחם אליהו אלישר ואברהם אלמליח, וגם את המשפחות מארגון "התקווה", שרצו לעלות לקרקע, שדרכם תהיה קשה וכרוכה בהפסדים. המחסור במים לא אפשר, לדברי המחלקה, לבסס נקודת התיישבות במקום. למרות האזהרות עמדה התאחדות הספרדים על דעתה ודרשה לאפשר לחברי הארגון לעלות להתיישבות על אחריותם הם, ושבע משפחות מטעם הארגון עלו להתיישבות. בשנת 1933, זמן קצר אחרי נטישת המושב, התיישבו במקום עשר משפחות ספרדיות. מחלקת

תמונה 3: כפר חיטים 1928, מדרום לצפון. מקור: ארכיון ק"ל.

Picture 3: Kfar Hittim 1928, south to north.

זה דחתה הסוכנות היהודית את ההצעה. במהלך השנים, שבהן התגבש הארגון בחיפה, נעשתה בקרב החברים פעילות ארגונית ורעיונית, שבה נהגתה צורת ההתיישבות שאותה ביקשו להקים. החברים ניסחו תקנון ובו עקרונות ההתיישבות, שיהווה קו מנחה לחיים שיתופיים במושב. הקבוצה ביקשה להירשם אצל רשם האגודות כארגון פועלים ספרדיים להתיישבות שיתופית בשם "הקוצר", אולם בפועל נאמר להם שההתיישבות תיעשה כמושב עובדים. ב-1 בדצמבר 1936 אישרה המחלקה להתיישבות את העלייה לקרקע, החלטה שנבעה, בין היתר, מהצורך לעמוד אחרי ההתיישבות שניתנה להתאחדות הספרדים, הלחץ של המרכז החקלאי וועד המושבים, שהיה מעוניין בעלייה לקרקע של ארגון מטעמם, והמצב הביטחוני שהשתרר בעקבות המרד הערבי, שחיצק את הצורך בהתיישבות מחודשת בכפר חיטים (אנפנר, 1993).

10 חברים וחברה אחת, נציגי ארגון "הקוצר", עלו לקרקע ב-7 בדצמבר 1936. היה זה צעד ראשון לקראת גיבושה של צורת התיישבות חדשה, שבעקבותיה יקומו שבי ציון ומולדת (כיום יש 35 יישובים בארץ המוגדרים כמושב שיתופי). בנוסף להיותו המושב השיתופי הראשון, היה כפר חיטים גם הראשון להתיישבות "חומה ומגדל", צורת התיישבות שבאה לתת מענה לצורך השעה. הקמת היישובים חייבת הייתה להתבצע במהירות, כדי לספק הגנה למתיישבים. בכפר חיטים נאחזו בשלב הראשון במבנה הקיים, ורק מאוחר יותר הוקם מגדל השמירה (תמונה 4). לימים טען קיבוץ תל עמל-ניר דוד לבכורה, וזאת מכיוון שחברי כפר חיטים חידשו נקודת יישוב שהייתה קיימת ולא הקימו יישוב חדש מהיסוד.

המושב השיתופי 1942- הסבה תכנונית

צורת ההתיישבות של המושב השיתופי נוצרה, כאמור, במהלך שנות ה-30 של המאה הקודמת על ידי הקבוצה שביקשה לנווט את דרכה בין הקיבוץ למושב העובדים,

תמונה 4: בית הביטחון והמגדל, 1939. מקור: ארכיון כפר חיטים.
 Picture 4: The defense block and watchtower in 1939.

ההתיישבות סייעה בעיבוד תכנית זמנית ובעיבוד אקסטנסיובי של הקרקע. המחלקה טענה, שכל עוד לא ימצאו מים לא תקדם ותתמוך בהתיישבות ועם זאת המשיכה בניסיונות לאתר מקור מים. לאחר כשנתיים נעזב הכפר והמעט שנותר בו נבזז ונשרף (אצ"מ, 7-2-25\2865).

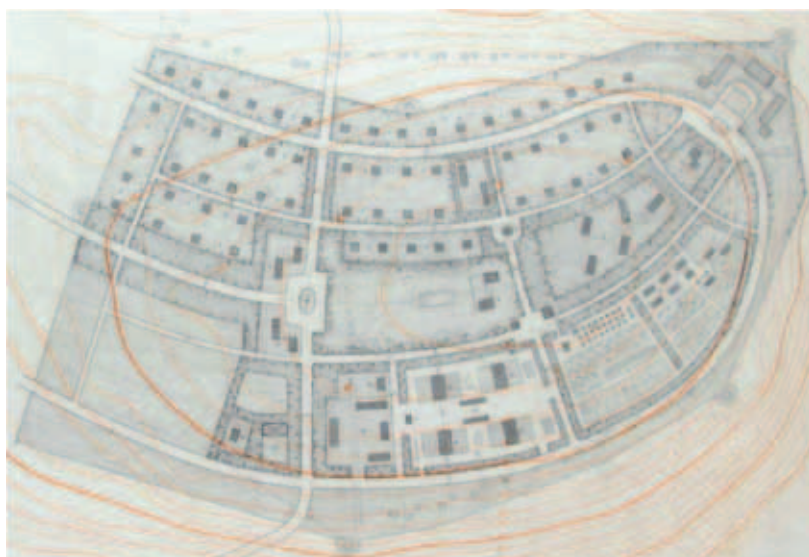
בהשוואה למושבי העובדים שקמו באותה התקופה בעמק יזרעאל, ויושבו על ידי אנשי העלייה שנייה, בולטת לעין אי ההתאמה החברתית והמקצועית של חברי המושב כפר חיטים, שלא אפשרה עמידה באתגרים הקשים. הניסיון ליצור מקשה אחת מתוך כמה קבוצות המתיישבים, שלא הייתה ביניהם זהות רעיונית וחברתית, פגם ביכולת לנהל צורת חיים שיתופית זו כהלכתה. היעדר הכשרה, מחסור במים, משבצת קרקעית לא מספקת, הריחוק מאמצעי תחבורה לשיווק, תמיכה מפלגתית מוגבלת ומצב ביטחוני רעוע היו בעוכריו של היישוב.

ייחודו של רעיון מושב העובדים, שהיה בגיבושו כתכנית מושלמת לפרטי פרטים טרם הקמתו של מושב העובדים הראשון בנהלל, היה גם חסרונו. הרעיון התאים לסוג מסוים של אנשים ולתנאים מסוימים (משקים וחברתיים), ואלה שניסו לאמצו באופן חלקי – במכוון או בשל צוק העתים – עמדו לא אחת בפני משברים שכרסמו ביכולת העמידה של היישובים (אידן, 1993). חלפו מספר שנים והמקום זכה להתיישבות מחודשת.

כפר חיטים – ראשון המושבים השיתופיים וראשון ליישובי "חומה ומגדל"

צורת ההתיישבות בדמותו של המושב השיתופי נהגתה בתכנית הקואופרציה של פראנץ אופנהיימר וקיבלה את אישורו של הקונגרס הציוני התשיעי, כצורת יישוב שבין קומונה ומה שיהיה לימים מושב עובדים. הקואופרציה במרחביה הייתה ניסיון ראשון להקמת יישוב מסוג זה. יש הטוענים, שרעיון המושב השיתופי הועלה לראשונה על ידי לוי אשכול בשנת 1933, במטרה להתמודד עם מה שהוא ראה כבעיה של עשירים ועניים, שכנים במושב אחד.

בשנים 1933-1935 עלו לארץ צעירים חלוצים מבולגריה, חברי תנועות נוער שונות. חלק מהעולים התארגן, לאחר תקופה קצרה, בחיפה כגרעין במעין קומונה, כשהרוח החיה והאידיאולוג בחבורה היה חיים קרישפין. חברי הקבוצה דחו את האפשרות להתיישבות בקיבוץ ובמושב עובדים וחיפשו דרך אחרת שתתאים לתפיסת העולם שלהם. כדי לזכות להכרה מוסדית פנו החברים להתאחדות הספרדים וביקשו את עזרתה לעלייה לקרקע. במקביל, חתמה הסוכנות היהודית הסכם עם התאחדות הספרדים בדבר הקצאת אדמות כפר חיטים להקמתו של יישוב מטעם ההתאחדות. הגרעין ראה עצמו מתאים להתיישבות במקום, אולם בשלב

תמונה 5: תכנון כפר חיטים כמושב שיתופי, 1942. מדרום המשק החקלאי, במרכז מבני ציבור ומצפון בתי החברים. ריכרד קאופמן (אצ"מ, NKH\453599).

Picture 5: Plan of Kfar Hittim – cooperative moshav, Kauffmann, 1942.

האדמיניסטרטיבי שבאזור החברתי. האזור החברתי במושב השיתופי שונה במהותו מזה של הקיבוץ. במקור נעוץ השוני בהבדלים האידיאולוגיים והחברתיים בין שתי צורות ההתיישבות.

המבנה המשפחתי של המושב השיתופי חייב הגדרות ברורות של שטחי קרקע ומבנים באזור המגורים. במושב השיתופי קיימת תלות קטנה יותר של המשפחה והפרט בחברה, והאוטונומיה שניתנה לניהול חיי היום-יום וגידול הילדים, הפחיתה במידה רבה את תלותם של המתיישבים במרכז החברתי ובביטוי הפיזי.

עם עליית המושב השיתופי לקרקע הכשירו המתיישבים את המבנים הישנים לקליטת משפחות החברים. המבנים הראשונים שהוכשרו היו 13 רפתות, שהוסבו לדירות מגורים, רפת לשתי משפחות. כן הוכשרו 13 לולים אשר שימשו כמטבחים. בשנה הראשונה להתיישבות התעורר ויכוח בין החברים, האם להשאיר את המטבח אשר שימש את החברים בקומנה, כמטבח משותף לכל חברי המושב, או להנהיג מטבח נפרד לכל משפחה. אחרי דיונים הוחלט על הקמת מטבח לכל משפחה (אנפנגר, 1993).

בשנה הראשונה להתיישבות הוקמו מבנים כלליים ובתי מלאכה. נפתחו גן ילדים ובית ספר ששוכנו בבניין הציבורי, יחד עם המזכירות ובית הביטחון. החברים הקימו לול קטן משותף וכן רפת ובה מספר פרות. במרוצת השנים הוקמו במושב בתי מלאכה: מוסך, מסגרייה, נגרייה, סנדלרייה, מתפרה ומאפייה. הצרכנייה סיפקה את מצרכי המזון, הלבוש ופריטים נוספים. באמצע שנות ה-40 הועברו כל מוסדות החינוך לבניין בית הספר החדש.

ולמצות את היתרונות שבשניהם. ביסודו של דבר, המושב השיתופי מהווה צורת התיישבות קואופרטיבית, המזכירה במבנה הכלכלי את הקיבוץ, ובמבנה החברתי את מושב העובדים. המושב השיתופי מאורגן באגודה שיתופית, שבה לכל חבר יש מעין מניית השתתפות ושליטה. הקרקע, הרכוש, העבודה (הייצור) וההון הציבורי הם שיתופיים ושוויוניים בדומה לקיבוץ, אך ההכנסה מתחלקת על פי גודל המשפחה. הצריכה הפרטית – כמו גם המגורים – מבוססים על התא המשפחתי. לכל משפחה יחידת דיור משלה ובה מתנהלים חיים. המושב השיתופי יצר לעצמו מסגרת ביניים בהשוואה לקיבוץ ולמושב.

בכפר חיטים המחודש התבקש קאופמן לבצע התאמה בין התכנון המקורי שתכנן בשנות ה-20 למושב העובדים לבין רעיון המושב השיתופי. את אב הטיפוס של המושב השיתופי תכנן קאופמן במולדת, שהוסב מקיבוץ למושב שיתופי, לאחר ששרפה כילתה את היישוב ב-1939, ובו נתן מענה לרעיון החברתי והמשקי של המושב השיתופי. על פי עקרונות התכנון המתחייבים מן המבנה החברתי-כלכלי, שבאו לידי ביטוי בתכנית, בוצעה הפרדה מוחלטת בין שני צירי האורך של אזור המגורים לבין מבנה המשק. קאופמן העניק למולדת מבנה בצורת טרפז. בין מבני המגורים מפרידים שטחים פתוחים, גינות ומשקי עזר, ובתווך נותר מרחב פתוח גדול, שבו כמה מבנים זמניים. קווי המתאר הראשוני השפיעו על עיצובו של הנוף, והם משקפים ביסודם את מטען הערכים החברתיים והעקרוניים של צורת התיישבות זו.

התכנון המקורי של כפר חיטים כלל מבנה היקפי בצורה אובלית, מכיוון מזרח למערב, שתי שורות של בתי החקלאים ממוקמים בחלק הצפוני, אליהם צמודות חלקות הקרקע, כשבתווך יועד האזור למבני ציבור. כשנדרש קאופמן ב-1942 לבצע את ההתאמה והשינוי הוא הותיר את התבנית המקורית ויצר חלוקה והפרדה ברורה בין אזור המשק, שאותו מיקם באזור הדרומי של היישוב, לאזור בתי החברים מצפון, במקטע המזרחי ובמרכז מיקם את מבני הציבור (תמונה 5).

מאחר שכפר חיטים הוקם ותוכנן כ-20 שנה לאחר הקמת הקיבוצים ומושבי העובדים הראשונים, היה לקאופמן ניסיון מצטבר, שהשפיע על המבנה הפיזי והפריסה המרחבית של המושב השיתופי. הדמיון בתכנון לאידיאולוגיה הקיבוצית תרם לבחירת התבנית התכנונית של הקיבוץ כמודל לתכנון המושב השיתופי, תוך התחשבות בהיבטים המבדילים ביניהם (חיטין וחיטין, תש"ע).

פריסת המושב השיתופי נחלקת, כאמור, לאזור חברתי ולאזור משקי. החלוקה הדואלית לחברה ועבודה, וההתמקדות סביב מרכז, הם ביטוי לאידיאולוגיה של המושב השיתופי הדומה לזה של הקיבוץ. האזור המשקי תוכנן במטרה לרכז בתוכו את כל הפונקציות המשקיות וסביבו ענפי החצר והחי – רפת, לולים ודיר. המוקד המשקי נמצא סמוך למוקד

תמונה 6: בתי הבזלת בכפר חיטים על רקע קרני חיטין, 1945, הצלם נפתלי אופנהיימר. נדלה מאתר הספרייה הדיגיטלית, אוניברסיטת חיפה.
Picture 6: The basalt stone houses with the Horns of Hattin in the background. <http://digitool.haifa.ac.il/view/25.7.2015>.

בניית הבתים מאבן בזלת: 1942-1944

קצר חוברו הבתים לרשת החשמל. מאחר שהבנייה התבצעה ללא יסודות ראויים נוצרו עד מהרה סדקים עמוקים בבתים. האזור שניזוק במיוחד היה החלק הצפוני (דגן ויקיר, 2001). בתחילת שנות ה-70 החלו בבניית חלופות לבתי הבזלת. כיום, נותרו במושב שלושה בתים, האחד עבר חיזוק ושימור ושני בתים נוספים ששימשו בעבר למגורים. כביש הגישה למושב נסלל באמצע שנות ה-40 בשיטת הסולינג (הנחת אבנים).

אחרי מספר שנים של מגורים ברפתות ובלולים נבנו הבתים הראשונים. בעטייה של מלחמת העולם השנייה והמחסור בחומרי בניין, נבנו בשלב זה מבנים קטנים בלבד. 28 מ"ר מתוך 54 מ"ר המתוכננים, ללא ברז מים וללא מטבח. הקירות נבנו מאבן בזלת מסותתת, שנרכשה מערביי האזור (תמונה 6). החלק הפנימי טוּיח והבית כוסה בגג רעפים. הבית כלל חדר כניסה ששימש כמטבח וחדר אוכל, ועוד חדר שינה וחדר ילדים. בתוך פרק זמן

תמונה 7: תכנון מול ביצוע. תכנון הייעור של ק"ל תרפ"ו-תרפ"ח (1926-1928). JNF forest plan at Hittim 1926-1927 (Aerial photograph 2005).

תמונה 7: תכנון מול ביצוע. תכנון הייעור של ק"ל תרפ"ו-תרפ"ח (1926-1928). תצ"א משנת 2005 (י"ח בתמוח תרפ"ז, אצ"מ, 1\637\M5LK).

תכנית הייעור של קק"ל

הפיתוח הנופי של כפר חיטים החל במחצית השנייה של שנות ה-20 ביוזמת קק"ל. בתרפ"ו-ז (1926/7) ניטעה מדרום ליישוב חורשה של איקליפטוס, שנה לאחר מכן תכננה קק"ל נטיעת חורשה ממזרח ומדרום-מזרח (תמונה 7). בחורשה זו ניטעו עצי ברוש, איקליפטוס, חרוב וקזוארינות. תיעוד לשלב זה מצוי בתכנית הייעור של קק"ל. גם כיום ניתן להבחין בביצוע של התכנית המקורית במהלך השנים 1927-1928, למרות שחלק מהחורשות נשרף במהלך השנים. קאופמן התייחס בכתיבה שלו ל"פארק" העומד להישלל.

סיכום

הנה כי כן חלפו 30 שנה מרכישת אדמות כפר חיטים עד להקמתו של יישוב הקבע במקום על ידי ארגון "הקוצר".

מהמורות, קשיים חברתיים, כלכליים, ביטחוניים ומשקיים הובילו להחלטה לסיים, בתחילת שנות ה-30, את המעשה ההתיישבותי במקום. אילוצי הזמן והמקום יצרו מציאות חדשה, שבעקבותיה הוקם היישוב מחדש במסגרת חדשנית וייחודית, נסללה דרך ונוצר מתווה דרך לעשרות יישובים שיקומו בעקבותיו. ייחודו של כפר חיטים, כפי שהוצג גם ברמה התכנונית, הוא המעבר ממושב עובדים למושב שיתופי, ותמונת מצב זו מומחשת בתכנון מחדש שביצע קאופמן לתהליך המעבר. מיקומו, האקלים הקשה, המחסור במים, בקרקע ובמקורות קיום הובילו גם בהמשך לקשיים כלכליים וחברתיים, וגם בעשורים האחרונים נדרשת התאמה לרוח הזמן ולמציאות החקלאית והכלכלית. מקומה ותרומתה של קק"ל, כפי הוצגו במאמר, באו לידי ביטוי בהיבטים הקרקעיים, התכנוניים והנופיים. כל אלה גם יחד יוצרים את סיפורו הייחודי של כפר חיטים, סיפור של ראשוניות תחת השמיים הגליליים ועל האדמה הבזלתית השחורה.

בדרך לכפר חיטים, 1934 (ספריית הקונגרס האמריקני, אוסף מטסון).

On the way to *Kfar Hittim*, 1934 (Library of Congress, Matson photograph collection).

מקורות

- אידן, ר. (1993). 'מנהלל לכפר-יהושע: התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו בשנות ה-20 בעמק יזרעאל', ספר עמק יזרעאל 1900-1967. ירושלים.
- אנפגור, מ. (1993). התגבשות המושב השיתופי: רעיון ומציאות בהקמת המושבים השיתופיים הראשונים בארץ ישראל. עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית ירושלים.
- גרדי, נ. (תשל"ג). פרקי חיים של חלוץ דתי, א, ב. תל אביב.
- דגן, ש. ויקר, א. (2001). בדרך לא סלולה, סיפורו של כפר חיטים. חיפה. הפועל המזרחי, ירחון ארגון של הפועלים הדתיים-לאומיים בא"י. חוברת ג', מנחם אב תרפ"ג, עמ' י"ד-ט"ו.
- חיוטין, ב. וחיוטין, מ. (תש"ע). אדריכלות החברה האוטופית, קיבוץ ומושב. ירושלים.
- מברך, א. (תשל"ד). צעדים ראשונים בתולדות ההתיישבות של הפועל המזרחי. תל אביב.
- עבר הדני, א. (תשט"ו). חמישים שנות התיישבות בגליל התחתון. רמת גן. רוטשטין, מ. (2010). מושבי עובדים של הפועל המזרחי: רעיון ומעשה, השנים תרפ"ב - תש"ח (1922-1948). קיבוץ צרעה.
- שילוני, צ. (1990). הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914. ירושלים.
- Kauffmann, R. (1926). Planning of Jewish settlements in Palestine: A brief survey of facts and conditions. *The Town Planning Review*, Vol. 12, No. 2 (Nov. 1926): pp. 93-116.
- מקורות ארכיוניים**
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)
ארכיון העבודה, מכון לבון (א"ה)
ארכיון כפר חיטים